

Bednarczuk, Alicja

Ozdoby dzwonkowate u Bałtów a przekazy autorów z XIX wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 115-118

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Alicja Bednarczuk

OZDOBY DZWONKOWATE U BAŁTÓW A PRZEKAZY AUTORÓW Z XIX WIEKU

Opracowania dawnych dziejopisarzy mogą być wielce przydatne w rekonstrukcjach etnograficznych, zwłaszcza gdy zostaną poparte dowodami z archeologii.

Dzieła wybitnych historyków swojej epoki, jak chociażby Adama Naruszewicza, Joachima Lelewela czy autora wielotomowych *Pomników Dziejowych Litwy* — Teodora Narbutta, traktowane są już dziś jako historiografia. Nie odmawia się im źródłowości, lecz czerpanie z nich nakazuje pewną dozę krytycyzmu.

Niniejsze omówienie nie pretenduje do całościowego objęcia zagadnienia ozdób dzwonkowatych na ziemiach etnicznie bałtyckich. Zamiarem autorki jest jedynie poparcie dotychczasowych dowodów archeologii — danymi historii. Analiza najstarszych źródeł historycznych wykazałyby zapewne wiele jeszcze w tej kwestii, tu ograniczymy się jedynie do kilku przekazów z XIX wieku.

Funkcję ozdób, dzwonków-janczarków przy odzieży kobiecej wczesnego średniowiecza na obszarach bałtyckich, a także przy uprząży końskiej, współcześnie archeolodzy Litwy i Polski naświetlili dość jasno. Wykopaliska Litwy środkowej ujawniły obecność dzwonków-janczarków w grobach kobiecych z wieków od V do VIII, a odkrycia pochówków końskich na Litwie, jak np. z okolic Kowna (m. Veršvai) stwierdzają obecność ich przy bogatym wystrój uździelnic końskich¹.

Fascynujące odkrycie Romualda Odoja² wczesnośredniowiecznych grobów pruskich w Równinie Dolnej koło Kętrzyna i przeprowadzona przez autora rekonstrukcja ubiorów żeńskich, naprowadzają dalej na ślad ozdób dzwonkowatych w dużej różnorodności kształtów. Odtwarzając reprezentacyjny ubiór Bałtyjek pruskich z XII do pierwszej połowy XIV wieku Odoj stwierdza, że obok elementów nowych, jak zawieszki krzyżkowe ruskiego stylu, występował przeżytkowy strój dawniejszej epoki, a szczególnie diademowy strój głowy w połączeniu z tekstylnym ubiorem typu namiotki oraz zawieszki — brzękadła³. W zespole ozdób, jak np. grawerowane plakietki, metalowe zawieszki o motywach zoomorficznych — mające analogie w areale ugro-fińskim — i dzwonki-janczarki, ujawnia się całe bogactwo i oryginalność bałtyjskiego stroju kobiecego okresu wczesnego średniowiecza.

1 P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, *Lietuvos archeologijos bruožai*, Vilnius 1961, ss. 346–347 i 443.

2 R. Odoj, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w miejscowości Równina Dolna pow. Kętrzyn*, Wiadomości Archeologiczne. 1958, t. 23, z. 2, ss. 177–196; tenże: *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Równinie Dolnej pow. Kętrzyn w 1956 i 1957 r.*, Rocznik Olsztyński, 1958, t. 1, s. 117–154.

3 R. Odoj, *Sprawozdanie*, [—] w 1956 i 1957 r., ss. 153–154.

Sugestie co do chronologii pojawienia się ozdób dzwonkowatych na terenach bałtyjskich pozwalają sądzić, iż idea tego typu ozdób może mieć dwojakie inspiracje:

- zachodnią, kręgu cesarstwa rzymskiego;
- wschodnią — części Syberii i stepu.

Sięgnijmy do analizy formalnej; brązowe dzwonki niewielkich rozmiarów (6 skupień) znalezione na obszarze Prus Wschodnich pojawiły się jako importy prowincjonalnorzymskie w późnym okresie wpływów rzymskich i były używane do zawieszania owcom na szyi⁴. Z czasem zostały zaadaptowane jako ozdoby. Nasuwa się tu porównanie ze zjawiskiem adaptacji atrakcyjnych przedmiotów użytkowych pochodzących z kręgu cesarstwa rzymskiego, które w zminiaturyzowanej formie pełniły funkcje ozdób na obszarze barbaricum. Przykładem mogą być np. wisioriki wiaderkowate znajdujące na Pomorzu (koszalińskie), naśladujące importowane wiaderka brązowe tzw. sittule⁵. Pruskie zaś ozdoby dzwonkowate, w wiekach IX do X, również zdobywały popularność na Pomorzu słowiańskim i były przedmiotem wymiany na sól z warzelniami kołobrzeskimi⁶.

Odkrycia archeologiczne na Litwie i Łotwie, datowane na wieki V do IX n.e. prezentują różnorodność dzwonek i brząkał w diademowym stroju głowy i w naszyjnikach⁷. Zarówno typ diademów wschodniobałtyckich, jak i dzwonek różnią się jednak znacznie od ozdób pruskich z Równiny Dolnej.

Dzwonki z terenów Łotwy mają kształty czarkowate, a niekiedy trąbkowate, znane zaś z Litwy środkowej i Prus są zwykle kulistego kształtu.

Analiza form i funkcji ozdób dzwonkowatych, pozwoliłaby więc wydzielić dwie strefy oddziaływań na kulturę Bałtów: zachodnią, omówioną pokrótce wyżej i wschodnią.

Odkrycia archeologiczne i zbadanie kurhanów Scytów — Sarmatów na stepach rosyjskich z okresu III wieku p.n.e. do II wieku n.e. naprowadzają nas na ślad dzwonek-janczarów i dzwonek czarkowatych w ozdobach wykonanych ze złota. Okazałym tego przykładem może być złoty kolczyk scytyjski z kurhanu „Kalinowka” nad Wołgą w okręgu Wołgograd, datowany na I wiek n.e.⁸ Przy kolczyku doczepione są liczne dzwoneczki w kształcie czarek z jedną lub kilkoma kuleczkami w środku. Dalszymi przykładami są ozdoby wydobyte z kurhanu „Zubowski Chutor” w rejonie Kubania⁹. Jedna z ozdób kształtu zoomorficznego (łosia lub konia) ma w nozdrzach zaczepione na filigranowych łańcuszkach dwa dzwonki-janczarki. Druga, w formie popiersia ludzkiego, ma u ramion i u dołu doczepione dzwonki-janczarki. Są one w typie ludzaco podobne do późniejszych dzwonek z obszaru Litwy i Prusów.

Dzwonki i brząkała przy diademach i w tekstylnym ubiorze głowy Bałtyków oraz dzwonki, pośród różnorakich brząkał i grzechotek, przy stroju

⁴ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław-Gdańsk 1973, s. 407.

⁵ F. J. Lachowicz, *Podokres późnolateński i okres wpływów rzymskich (od 125 r. p.n.e. do 375 r. n.e.)*, w: *Pradzieje Pomorza Środkowego*, Poznań-Słupsk 1975, ss. 119—120.

⁶ K. Słaski, *Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII—XII w.*, Rocznik Olsztyński, 1963, t. 5, s. 18.

⁷ P. Kulikauskas (i inni), op. cit., ss. 315—317; L. V. Vankina, V. A. Urtan, *Latvija v drewnosti. Putevoditel' po ekspoziciji Muzeja Istorii LSSR*, Riga 1967, ss. 54—57.

⁸ *Drevnie plomena vostočnoj Evropy. Putevoditel' po vystavke Ermitaža v Leningrade*. Pod red. J. V. Domanskogo, Leningrad 1970, s. 16.

⁹ *Ibidem*, s. 22.

szamanów¹⁰ zdają się pełnić tą samą rolę — odstraszenia złośliwych demonów szkodzących człowiekowi w podniosłych dla niego momentach życia (zaślubiny lub spełnianie obrzędów religijnych).

Podobne przeznaczenie — odstraszanie złych mocy — mają brzękadła i dzwonki obficie używane przez przebierańców, tzw. „kukeri” na Bałkanach, kiedy chodzą oni po domach, w końcu karnawału, obwieszczając zbliżanie się długiego postu. A oto relacje dawnych autorów o funkcji dzwonekó przy odzieży ludów letto-litewskich. T. Narbutt¹¹ podaje charakterystyczny szczegół o elementach ozdobnych odzieży dziewcząt litewskich. „Młode niezamężne Litewki nosiły dzwoneczki od pasa do kolan zawieszane na sznurkach, a wieczorem w ciemności nie śmiały wychylać się na krok z domu, aby rodzice słyszeli i widzieli gdzie się córka obraca”. Na tymże samym miejscu T. Narbutt podaje w przypisach; „Lud w głębi Rosyji zamieszkały, dotąd ma jeszcze dochowywać podobny zwyczaj: dziewice noszą dzwoneczki kuliste różnego kalibru, mniejsze u szyi przy paciorkach, większe u pasa do koszul przyszyte. Poruszenie najmniejsze takiej dziewczicy, choćby w pociemku, posłyszeć można”.

Za Narbuttem — jak się zdaje — wielu autorów piszących o przeszłości Litwy, aż po współczesność, wspomina ten charakterystyczny element ubioru dawnych Litwinek. Także Oskar Kolberg w swym dziele *Litwa*¹², w rozdziale *Ubiór*, umieszcza ściśle za Narbuttem ten sam cytat wyrażając opinię, że „zwyczaj noszenia dzwonekó został dla lepszego czuwania nad obyczajnością dziewcząt zaprowadzony”. Stawia jednak pytanie — „czy zwyczaj ten był odwieczny litewski, czy też zaprowadzony na Litwie przez stosunki Litwy z zachodem i stamtąd przybyły”¹³.

Ludwik Adam Jucewicz, miłośnik folkloru i przeszłości Litwy, w pracy *Litwa*¹⁴ zamieszcza następujące dane w interesującej nas kwestii. Opisując ubiór dziewcząt z doliny rzeki Świętej (Šventup) na Żmudzi, dodaje: „Litwinki nosiły na wierzchniej odzieży i na rękawach małe dzwoneczki”.

Zarówno T. Narbutt, jak i L. A. Jucewicz, zgodnie ze stylem ówczesnego pisarstwa, nie powołują się bezpośrednio na źródła czerpanych wiadomości. Można jednak przypuszczać, iż obydwaj autorzy posiadali gruntowną znajomość przedmiotu. Dzieła T. Narbutta dają podstawę do sądu, że autor znał źródła krzyżackie. Wiele materiału obydwaj autorzy czerпали z przygodnego dziejopisarstwa tamtych czasów, z anonimowych rękopisów, a także relacji ustnych, jeśli chodzi o folklor i obyczaje.

Dane etnograficzne o dzwonekach, jako detalach przy odzieży Bałtów czasów nowożytnych i współczesnych, nie są autorce znane. Dalsze zaś rozważania o występowaniu dzwonekó jako symboli, i ich znaczeń w kulturach różnych ludów Europy i świata, wybiegają poza ramy tego omówienia.

Co się więc tyczy cytowanych tu autorów, odrzućmy obowiązującą jeszcze w XIX wieku manierę „interpretatio romana” w wyjaśnianiu dziejów rodzimych, praw i mitologii, oddzieliwszy przysłowiowe „plewy od ziarna”, stwierdzamy, iż dawne dziejopisarstwo może dostarczyć zasługujących na uznanie faktów.

10 Por. A. Anisimov, *Wierzenia ludów północy*, Warszawa 1971, ss. 96—97.

11 T. Narbutt, *Dzieje Starożytne Narodu Litewskiego*, t. 1, Wilno 1835, s. 335.

12 O. Kolberg, *Litwa, Dzieła wszystkie*, (nowa edycja) t. 53, Wrocław-Poznań 1966, s. 79.

13 Ibidem.

14 L. A. Jucewicz, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skrócona*, Wilno 1846, s. 323.

DIE GLOCKENFÖRMIGEN VERZIERUNGEN BEI DEN BALTEN UND DIE ÜBERLIEFERUNGEN VON VERFASSERN AUS DEM XIX. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die archäologischen Aufdeckungen baltischer Bestattungen in baltischen Ländern und in Polen sowie die Rekonstruktion von Bekleidung und Verzierungen des Pferdegeschirrs aus der spätrömischen Zeit und des frühen Mittelalters, weisen einen charakteristischen Bestandteil auf — Glöckchen in grosser Formenvielfalt.

Die Verfasserin stellt Überlegungen über ihre Herkunft und Gebrauchsrolle an. Was die Herkunft dieser Verzierungen anbetrifft, kann man zwei Gebiete ihres Auftretens und ihrer Einflüsse abstecken: das östliche — die russischen Steppen, die Szythen und das westliche — Einwirkungen des römischen Imperiums. Die Anwendung der Glöckchen bei Bekleidungsstücken, in Verzierungen, weist auf magische, rituelle Zweckmässigkeit hin, sie sollten die bösen Mächte abschrecken.

Im Zusammenhang mit den glockenförmigen Verzierungen bei den Balten und dem Auftreten dieser Relikte in späteren Zeiten, weist die Verfasserin auf Gelehrte aus dem XIX. Jahrhundert hin, wie z. B. Teodor Narbutt, Ludwik Jucewicz und Oskar Kolberg, die in ihren wissenschaftlichen Arbeiten das bezeugten.